

על הלכות הגלמדות מטעמי מצוות המפורשים בתורה

רה"י הרב יצחק שילת

- א. מבוא
- ב. מחלוקת רבי יהודה ורבי שמעון
- ג. במצוות אחרות
- ד. התורה עצמה לומדת מהטעם
- ה. סיכום

א. מבוא

מאמר זה הוא סיכום של שיעורים אחדים שניתנו במסגרת תוכנית 'יסודות תורה שבעל פה' המתקיימת בישיבה. במאמר נעסוק בשאלה האם ניתן ללמוד הלכות מטעמי המצוות שנאמרו במפורש בתורה. יש להעיר שלמרות הקשר בין הנושאים, שאלה זו אינה זהה לשאלת מקומם ומשמעותם של טעמי מצוות שאינם מפורשים בתורה, אלא הוצעו בידי חכמי ישראל במהלך הדורות מדעתם ומסברתם – כגון הרמב"ם בפרקי טעמי המצוות במורה נבוכים (ג, כה – מט).

ב. מחלוקת רבי יהודה ורבי שמעון

ידועה בש"ס מחלוקת התנאים האם "דרשינן טעמא דקרא":

ת"ר אלמנה בין שהיא ענייה בין שהיא עשירה אין ממשכנין אותה דברי ר' יהודה, ר' שמעון אומר: עשירה ממשכנין אותה ענייה אין ממשכנין אותה, שאתה חייב להחזיר לה ואתה משיאה שם רע בשכנותיה. למימרא דר' יהודה לא דריש טעמא דקרא ור' שמעון דריש טעמא דקרא? [...].

(בבא מציעא קטו, א)

פירוש הדברים: רבי שמעון הדורש טעמא דקרא מוכן להסיק מסקנה הלכתית מטעם המצווה, אף על פי שהטעם לא כתוב בתורה. בנידון של הברייתא, ביחס לציווי "לא תחבול בגד אלמנה" (דברים כד, יז), רבי שמעון מבין שטעם המצווה הוא כדי שלא ישיאה שם רע בשכנותיה, והוא מסיק מכך שהאיסור הוא רק באלמנה ענייה שצריך להחזיר לה את המשכון ככל ערב. רבי יהודה חולק וסובר שכאשר התורה אינה מפרשת את טעם המצווה אין לנו אלא מה שכתוב, ואיננו רשאים לצמצם את חלות המצווה על פי מה שנראה כטעם המצווה.

על כך מקשה הגמרא, שבמקום אחר מצאנו היפוך בדעותיהם:

והא איפכא שמעינן להו! דתנן ולא ירבה לו נשים, ר' יהודה אומר מרבה הוא ובלבד שלא יהו מסירות את לבו [פי': מותר לו להרבות נשים צדקניות], ר' שמעון אומר אפילו אחת והיא מסירה את לבו הרי זה לא ישאנה, אם כן מה ת"ל ולא ירבה לו נשים, אפילו כאביגיל.

לעולם ר' יהודה לא דריש טעמא דקרא, ושאיני הכא דמפרש קרא ולא ירבה לו נשים ולא יסור, מאי טעמא לא ירבה לו נשים משום דלא יסור. ור' שמעון מכדי בעלמא דרשינן טעמא דקרא, לכתוב רחמנא לא ירבה ולא בעינן לא יסור, ואנא ידענא מאי טעמא לא ירבה משום דלא יסור, לא יסור דכתב רחמנא למה לי, אפילו אחת ומסירה את לבו הרי זה לא ישאנה.

(שם)

ביחס לריבוי נשים למלך, מצאנו שרבי יהודה דורש טעמא דקרא, ומשום כך מתיר למלך להרבות בנשים צדקניות שלא יסירו את לבו. הגמרא מסבירה שכאשר הטעם מפורש בתורה, אף לדעת רבי יהודה מותר לנו להסיק ממנו מסקנה הלכתית, כמו במקרה של "לא ירבה" ו"לא יסור", שאפשר להסיק מהטעם שאם הן צדקניות, אין איסור להרבות. בוודאי שלדעת רבי שמעון, הדורש טעמא דקרא, כאשר התורה מפרשת את הטעם, מותר לנו ללמוד דין מהטעם, מעבר למה שהיינו לומדים גם אם הטעם לא היה כתוב. ולכן רבי שמעון אומר ש"ולא יסור" מוסיף שאפילו אישה אחת שאינה צדיקה אסור לו לשאת.

ב.1. דעה שלישית ביחס לאיסור ריבוי נשים

לשון המשנה:

לא ירבה לו נשים אלא שמונה עשרה, ר' יהודה אומר מרבה הוא לו ובלבד שלא יהו מסירות את לבו, ר' שמעון אומר אפילו אחת ומסירה את לבו הרי זה לא ישאנה, אם למה נאמר לא רבה לו נשים, אפילו כאביגיל.

(סנהדרין כא, א)

נחלקו ראשונים בשאלה האם יש במשנה זו שתי דעות, של רבי יהודה ושל רבי שמעון, או שתנא קמא הוא דעה שלישית. התוספות כתבו בכמה מקומות (עירובין מת, א ד"ה רבי ובמקומות המצוינים בגיליון שם) שאין כאן אלא שתי דעות: רבי יהודה ורבי שמעון מפרשים – כל אחד באופן אחר – את דברי תנא קמא שאמר "לא ירבה לו נשים אלא שמונה עשרה". ואילו הרמ"ה (יד רמה לסנהדרין שם) כתב שיש כאן שלש דעות: תנא קמא אוסר להרבות בכל עניין, רבי יהודה אוסר רק בנשים שאינן צדקניות, ורבי שמעון אוסר אפילו בצדקניות, וגם באחת שאינה צדקנית. וכך היא גם דעת הרמב"ם, שכתב בפירושו המשנה שאין הלכה לא כרבי יהודה ולא כרבי שמעון, ופסק כתנא קמא שאסור למלך להרבות יותר משמונה עשרה נשים, ולא חילק בין צדקניות לאחרות (מלכים ומלחמות ג, ב).

לשיטת הרמב"ם והרמ"ה, יש להבין שלדעת תנא קמא המצווה עצמה, "ולא ירבה לו נשים", אינה מבדילה בין נשים כאלה לאחרות. המילים "ולא יסור לבבו", שהן טעם המצווה, לא באו ללמד אותנו הלכה, אלא ללמד מוסר. ואכן מצינו לרמב"ם שכתב בהמשך בדרך מוסר:

וכן לא יהיה שטוף בנשים, אפילו לא היתה לו אלא אחת לא יהיה מצוי אצלה תמיד כשאר הטיפשים, שנאמר אל תתן לנשים חילך, על הסרת לבו הקפידה תורה שנאמר ולא יסור לבבו.

(רמב"ם מלכים ומלחמות ג, ו)

כלומר: אין למלך איסור לישא אפילו אישה שאינה צדקנית כדעת רבי שמעון, אלא יש לו ללמוד מוסר מהטעם שבכתוב, ולא לתת חילו לנשים, גם אם נשאן בהיתר.

ג. במצוות אחרות

נסה לבדוק האם ישנן השלכות הלכתיות מטעמים שהתורה נותנת למצוות נוספות. בניגוד למה שאולי היה מונח בדעתנו בעניין טעמי המצוות – למצוות רבות התורה עצמה נותנת טעם, וכשאנו עוברים מצווה אחר מצווה אנו מגלים שלא בכל מקום שהתורה נותנת טעם למצווה, יאמרו רבי יהודה ורבי שמעון שהטעם בא ללמד הלכה. אין ספק שיש מצוות שהתורה מלווה אותן בטעם, שמטרתן אינה אלא ללמד את העניין המוסרי או האמוני שבמצווה. למשל, הטעם למצוות שבת שבעשרת הדיברות:

ששת ימים תעבד ועשית כל מלאכתך ויום השביעי שבת לה' - להיך לא תעשה כל מלאכה אתה ובנך ובתך עבדך ואמתך ובהמתך וגרך אשר בשעריך, כי ששת ימים עשה ה' את השמים ואת הארץ את הים ואת כל אשר בס וינח ביום השביעי.

(שמות כ, ט-יא)

טעם זה אינו בא להוסיף הלכה על "לא תעשה כל מלאכה", אלא הוא הטעם האמוני של המצווה, שהתורה מעוניינת לקבוע בתודעתנו.

דוגמה נוספת לטעם המובא בפסוקים: "ושחד לא תקח כי השחד יעור פקחים ויסלף דברי צדיקים" (שמות כג, ח). ברור שהטעם "כי השחד יעור פקחים" אינו בא להוסיף הלכה, אלא הוא בא ללמד מוסר, כדברי המכילתא (משפטים פרשה כ): "שמא תאמר הריני נוטל ממון ואיני מטה את הדין, ת"ל כי השחד יעור" – דע לך שהשחד מעוור את העיניים ומעוות את הדין. לגבי דוגמאות אלה אין שום מחלוקת בין החכמים.

מאידך גיסא, יש מצוות שהטעם המצורף להן מלמד הלכה לדברי הכול, דהיינו גם לדעת תנא קמא בדיני המלך, לפי שיטת הרמב"ם והרמ"ה (לעיל ב.1). למשל, מהטעם למצוות שבת האמור בפרשת משפטים (שמות כג, יב): "ששת ימים תעשה מעשיך וביום השביעי

תשבת למען ינוח שורך וחמורך וינפש בן אמתך והגר", שלכאורה אינו מוסיף דבר על האמור בעשרת הדיברות בעניין איסור מלאכה בבהמה ובעבד, נלמדו הלכות חדשות ואין בדבר מחלוקת.

לגבי בהמה: בעשרת הדיברות מדובר במצוות לא תעשה, והאיסור על עשיית מלאכה בבהמה ידוע כ"לאו דמחמר" (שבת קנג, ב). ואילו בפרק במה בהמה במסכת שבת אנו לומדים על איסור להשאיר על בהמה משא בשבת כשהיא יוצאת לרשות הרבים, גם אם אינו מחמר אחריה, וכתבו התוספות שם (נא, ב בד"ה במה): "דאדם מוזהר על שביתת בהמתו, דכתיב 'למען ינוח וגו'', ומיהו לאו ד'לא תעשה מלאכה אתה ובהמתך' ליכא אלא במחמר אחר בהמתו, כדמוכח בריש מי שהחשיך". וכן כתב הרמב"ם (שבת כ, א) שהאיסור שיהיה משא על הבהמה בשבת הוא נלמד מ"למען ינוח", ומקורם בירושלמי (שבת ה, ג).

וכן לגבי עבד נאמר ביבמות (מת, ב): "דתניא 'וינפש בן אמתך', בעבד ערל הכתוב מדבר, אתה אומר בעבד ערל או אינו אלא בעבד מהול, כשהוא אומר 'למען ינוח עבדך ואמתך כמוך' [בעשרת הדיברות שבספר דברים – י"ש] הרי עבד מהול אמור, הא מה אני מקיים 'וינפש בן אמתך', בעבד ערל, והגר, זה גר תושב, אתה אומר זה גר תושב או אינו אלא גר צדק, כשהוא אומר וגרך אשר בשעריך הרי גר צדק אמור, הא מה אני מקיים והגר, זה גר תושב".

מדוע לגבי הטעם הזה הכל מסכימים שמטרתו ללמד הלכה? מפני שהטעם מכיל בתוכו הוראה מעשית: להתייחס אל מנוחתה של הבהמה ואל מנוחתם של בן האמה והגר.

לעומת זאת, לגבי "לא תאכל עליו חמץ שבעת ימים תאכל עליו מצות [...] למען תזכר את יום צאתך מארץ מצרים כל ימי חיך" (דברים טז, ג), נחלקו רבותינו האם יש כאן תוספת הלכתית, או שהוא טעם אמוני גרידא. הרשב"א (פירושי ההגדות ברכות יב, ב) וכן הרשב"ץ (בחידושו לברכות שם ובפירושו להגדה של פסח), סוברים שחייב הזכרת יציאת מצרים בכל יום הוא מדאורייתא, וזאת כוונת המילים "למען תזכר את יום צאתך [...]". וכמותם כתבו מדעתם הצ"ח (ברכות שם) והשאגת אריה (סימן ח). ואילו האור שמח הבין בדעת הרמב"ם (ראש הלכות קריאת שמע) שהזכרת יציאת מצרים היא מדרבנן, ו"למען תזכר" אינו הטלת חובה הלכתית נוספת, אלא הוא טעם אמוני למצוות הפסח, דהיינו שבאמצעות מצוות הפסח אנו זוכרים את יציאת מצרים¹. ייתכן שהדבר קשור לכך שהרמב"ם פסק כתנא קמא בסנהדרין, שאין ללמוד הלכה מ"ולא יסור", ואף כאן אין ללמוד הלכה מ"למען תזכור את יום צאתך", אלא טעם אמוני הוא.

1. זאת משום שהזכרות של פעם בשנה מונעת שכחה, עיין ברכות נח, ב: "אמר רב: אין המת משתכח מן הלב אלא לאחר שנים עשר חדש, שנאמר 'נשכחתי כמת מלב הייתי ככלי אובר'".

ג.1. על לשון "למען"

ראינו שתי דוגמאות ללימוד מ"למען": לגבי שבת, ששם מוסכם שלומדים ממנו הלכה; ולגבי זכירת יציאת מצרים, ששם ישנה מחלוקת. נראה דוגמאות נוספות שהטעם בא בהן בלשון "למען". יש להעיר כי לשון זו אינה מיוחדת רק לנתינת טעם למצווה. פעמים רבות היא משמשת לייעוד טוב ולשכר, כגון: "כבד את אביך ואת אמך למען יאריך ימך" (שמות כ, יב), "וכתבתם על מזוזות ביתך ובשעריך. למען ירבו ימיכם וימי בניכם [...]" (דברים יא, כ-כא). "למען" במקרים אלו מורה על דבר הבא בעקבות המעשה, אף על פי שאינו מטרתו. לעומת זאת במקרה של נתינת טעם, "למען" מציין את מטרת המעשה.

במצות הקהל נאמר: "בבוא כל ישראל לראות את פני ה' - להיך במקום אשר יבחר תקרא את התורה הזאת נגד כל ישראל באזניהם, הקהל את העם [...] למען ישמעו ולמען ילמדו ויראו את ה'" (דברים לא, יא-יב). ובגמרא (חגיגה ג, א) למדו מהטעם הזה הלכה: "תניא למען ישמעו, פרט למדבר ואינו שומע, ולמען ילמדו, פרט לשומע ואינו מדבר, למימרא דכי לא משתעי לא גמר [...] אמר מר זוטרא קרי ביה למען ילמדו". ומהקהל לומדים למצוות ראייה ברגל, שחרש המדבר ואינו שומע, או השומע ואינו מדבר, פטור מראיה. נראה כי הסיבה שלדברי הכול כאן הטעם מלמד הלכה, היא משום שלכאורה אחרי שנאמר "תקרא את התורה הזאת נגד כל ישראל באזניהם", מובן מאליו שהטעם הוא כדי שישמעו את דברי התורה וידעו אותם. במקרה כזה לא רק לרבי יהודה לומדים הלכה מהטעם, אלא גם לשיטת תנא קמא בסנהדרין, כי "ולא יסור לבבו" אינו תוצאה ישירה ומיידית מריבוי נשים, מה שאין כן בשמיעת דברי התורה.

גם במצוות תפילין, שנאמר בה: "והיה לך לאות על ירך ולזכרון בין עיניך למען תהיה תורת ה' בפיך" (שמות יג, ט), מצאנו שלמדו מהטעם הלכות שאינן שנויות במחלוקת (שבת כח, ב): "תני רב יוסף לא הוכשרו במלאכת שמים אלא עור בהמה טהורה בלבד [...] למען תהיה תורת ה' בפיך, מן המותר בפיך". ובמכילתא נאמר:

למען תהיה תורת ה' בפיך למה נאמר, לפי שנאמר והיה לך לאות שומע אני אף הנשים במשמע [...] ת"ל למען תהיה תורת ה' בפיך, לא אמרתי אלא במי שהוא חייב בתלמוד תורה.

(מכילתא בא פרשה יז)

את מכילתא זו הביא הרמב"ם בספר המצוות (עשה יג). בגמרא בקידושין (לד, א) למדו שנשים פטורות מתפילין מכך שתפילין נסמכו לתלמוד תורה בפרשיות 'שמע' ו'והיה אם שמוע'. מ"למען תהיה תורת ה' בפיך" לומד רב אחא בר יעקב (לה, א): "הוקשה כל התורה כולה לתפילין, מה תפילין מצות עשה שהזמן גרמא ונשים פטורות אף כל מצות עשה שהזמן גרמא נשים פטורות". ולפי דעות אחרות שם, פטור נשים מכל מצוות עשה שהזמן גרמן נלמד באופן אחר. ונראה כי הסיבה שלדברי הכול הטעם "למען תהיה תורת ה' בפיך"

מלמד הלכה, הוא משום שכטעם להנחת תפילין יש בו לשון האומרת דרשני, כי: א. בהנחת התפילין אין נאמרים דברי התורה שבהם בפינו; ב. אין בתפילין כל תורת ה', אלא פרשיות מסוימות.

במצות סוכה נאמר (ויקרא כג, מב-מג): "בסוכות תשבו שבעת ימים, כל האזרח בישראל ישבו בסוכות, למען ידעו דורותיכם כי בסוכות הושבתי את בני ישראל בהוציא אותם מארץ מצרים". בסוכה (ב, א) למד רבה מ"למען ידעו דורותיכם [...] שסוכה הגבוהה למעלה מעשרים אמה פסולה, כי אדם צריך להיות מודע לכך שהוא יושב בסוכה. האמוראים החולקים עליו סוברים: "ההוא ידיעה לדורות היא". פירש רש"י (ב, ב ד"ה ההוא): "לאו בידיעה דישיבת סוכה קא אמר, אלא בידיעת דורות הבאין היקף סוכות ענני כבוד הנעשה לאבות", כלומר: זהו טעם אמוני למצווה, הבאה להזכיר לנו את ניסי יציאת מצרים. אבל הב"ח (אורח חיים תרכה) כתב שזהו דין תורה מיוחד במצוות סוכה, שצריך להתכוון לזכירת הטעם "בסוכות הושבתי" (אף אם אינו מעכב ויוצא ידי חובה בלעדיו), ואולי הבין כך את פירוש רש"י. וכתב שגם בתפילין הטעם "למען תהיה [...] ובציצית הטעם "למען תזכרו [...] (במדבר טו, מ), כוונת התורה היא שיש דין מיוחד להתכוון לדברים אלה. אך בשולחן ערוך לא נזכר דין זה, ונראה שבעלי השולחן ערוך הבינו ש"ההוא ידיעה לדורות היא", שפירושו שמדובר בטעם שהתורה נותנת למצווה, ואינו בא ללמד דין.

ד. התורה עצמה לומדת מהטעם

מצאנו במקום אחד שהתורה עצמה מורה לנו שיש ללמוד הלכה נוספת מטעם המצווה. בפרשת יתרו נאמר (שמות כ, כב): "ואם מזבח אבנים תעשה לי לא תבנה אתהן גזית, כי חרבך הנפת עליה ותחללה". "כי חרבך [...] הוא כמובן טעם למצווה. והנה, ערב הכניסה לארץ הצטוו ישראל שכאשר יכנסו יקימו מזבח בהר עיבל: "ובנית שם מזבח לה' - להיך מזבח אבנים לא תניף עליהם ברזל, אבנים שלמות תבנה את מזבח ה' - להיך והעלית עליו עולות לה' - להיך" (דברים כז, ה-ו). קודם כל, שומעים אנו שאיסור בניית המזבח מאבני גזית נוהג לא רק במקדש, אלא גם במזבח שנצטוו ישראל לבנות בהוראת שעה. אבל עוד יש לשים לב שהתורה עצמה מגלה שהטעם שבפרשת משפטים מוסיף לנו הוראה הלכתית, שכן במסכת מידות שנינו:

ומביאין משם אבנים שלימות שלא הונף עליהן ברזל, שהברזל פוסל בנגיעה, והפגימה בכל דבר [...] לא היו סדין אותן בכפיס של ברזל שמא יגע ויפסול, שהברזל נברא לקצר ימיו של אדם והמזבח נברא להאריך ימיו של אדם, אינו בדין שיונף המקצר על המאריך.

(משנה מידות ג, ד)

כלומר, האיסור לבנות באבני גזית, דהיינו באבנים שסותתו ונפגמו, אינו דוקא בסיתות באמצעות חרב, דהיינו בכלי ברזל, אלא בכל דבר. לגבי ברזל יש דין נוסף שאסור שהוא ייגע באבני המזבח אף אם לא פגמן. וכתב הרא"ש בפירושו שם, שברזל הנוגע פוסל כי לשון הנפה משמעה אפילו בנגיעה בלבד (לעומת זאת בלי נגיעה לא מסתבר שהתורה אסרה, כי אין לדבר סוף, שהרי עד איזה מרחק מהאבן תיחשב הנפה לפוסלת). והנה, זה שהנפה בעלמא אסורה אינו ידוע מ"לא תבנה אתהן גזית", אלא יש ללומדו מהטעם "כי חרבך הנפת עליה ותחללה". ואכן התורה עצמה בפרשת כי תבוא מנסחת את האיסור כ"לא תניף עליהם ברזל", ללמדך שהטעם האמור בפרשת יתרו מלמד הלכה. ברור שגם כאן הסיבה שהכל מודים בזה היא שהלשון "הנפת עליה" (ולא למשל 'פגעת בה') אומרת דרשני.

ה. סיכום

בסיכום הדברים, השאלה בה פתחנו היא: האם טעם של מצווה המפורש בתורה מלמד הלכה? ונמצאנו למדים, כי אין תשובה אחת לכל המקרים.

במקרים מסוימים הטעם מלמד הלכה לדברי הכל, כאשר לשון הטעם מכילה הוראה מעשית (כפי שראינו ביחס לשבת), או כשהוא נאמר בלשון האומרת דרשני².

ובמקרים אחרים הדבר תלוי במחלוקת התנאים, שרבי יהודה ורבי שמעון לומדים הלכה מהטעם, וכנגדם תנא קמא יאמר שהטעם בא ללמד עניין אמוני או מוסרי. אומנם, גם לשיטת רבי יהודה ורבי שמעון, ייתכן שילמדו הלכות שונות מהטעם. למשל במקרה של מלך, רבי שמעון מוסיף בעקבות הטעם הכתוב על מה שהיה לומד גם אלמלא נכתב הטעם, ואילו רבי יהודה לומד רק מהטעם הכתוב ותו לא.

2. וראינו מקומות שבהם לדעת כולם הטעם אומר דרשני: ביחס לתפילין ולהקהל, ולעומתם מקומות שבהם נחלקו המפרשים: כגון ביחס לסוכה ולזכירת יציאת מצרים.